

Концепцията на Адам Смит за "търговското общество" – радикален проект със съвременно значение

Иван Кацарски*

Резюме: Статията разглежда възгледите на Адам Смит за капитализма („търговското общество“). Разгледани са три основни кръга от въпроси: капитализмът като триумф на прогреса и цивилизацията; принципът за свободата на търговията и неговите ограничения; трите основни класи на „търговското общество“ и нееднаквото им отношение към обществения интерес. Авторът търси съвременни проекции на някои от основните идеи на Смит. Обосновава се тезата, че в ред от отношения (контрола над финансовия сектор, бързината на отваряне на националните икономики и др.) господстващата през последните десетилетия неолиберална политика е отишла много „по-далеч“ в сравнение с либерала Смит, което е в основата на съвременните катастрофични процеси. Същевременно Смит ни помага да осмислим една основна антиномия на капитализма: условие за него е значителна степен на икономическа свобода; същевременно икономическият елит не е заинтересован от тази свобода и с реалните си действия непрекъснато я подкопава. Идеите на Смит могат да послужат за формулиране на нова икономическа стратегия, много по радикална от кейнсианството и неолиберализма.

Ключови думи: Адам Смит, капитализъм, „търговско общество“, прогрес, икономическа свобода, монополи, класи, обществен интерес, криза.

JEL: B31, B41.

1. Увод

„Какво се случи с любимия ми капитализъм? Страни се люшкат, бушуват протести, безработицата расте, дефицити избуяват, ценностите на капитализма са поставени под въпрос“. Така започва въображаемото „писмо на Адам Смит до съвременните капиталисти“, публикувано във Financial Times. Писмото, чиито действителен автор е Дейвид Рубенстейн, се занимава с догадки относно рецептите, които великият шотландец би дал, за да се излезе от кризата на съвременната икономическа система. Посочват се два основни източника на нейните проблеми – неустойчив растеж, прекъсван от тежки сринове, и голямо нарастване на икономическото неравенство; и в двата случая като причина за тези опасни тенденции се сочи неограниченият стремеж към нарастване на богатството. За да се намери изход от кризисната ситуация се препоръчват следните лекарства: спасяване на еврото и ЕС, преодоляване на дефицита на Съединените

* Иван Кацарски е доктор на философските науки, професор в Института за изследване на обществата и знанието при БАН, e-mail: pessoko@yahoo.com

щати, интегриране на нововъзникващите пазари и подобряване на образователната система (Rubenstein, 2012) .

Призоваването на духа на Смит, този своегo рода „спиритичен сеанс“ в толкова реномирано издание, е знак преди всичко за огромния авторитет на класика не само сред икономистите, но и сред най-широки обществени кръгове. Но „писмото“ може да се приеме и като свидетелство за склонността на съвременниците ни да чуват от духа на Смит само ехо от собствените си мисли.

Историци на икономическата мисъл усътановяват, че Адам Смит е бил възприеман от своите съвременници като критик и бунтар. Но повече от двеста години вече той е преди всичко символ на господстващия обществен ред. Както пише Ема Ротшилд, след 1800 г. от богатото наследство на Смит не остава почти нищо, освен неговата концепция за свобода на търговията (Rothschild, 1992, pp. 87-88).

В преобладаващото си мнозинство, и критици, и привърженици възприемат Смит като безкомпромисен защитник на свободата на търговията и непримирим враг на държавата, която се стреми да контролира икономическия живот. Сегашната икономическа криза обаче принуждава дори някои ортодоксални икономисти да виждат в лицето на Смит нещо повече от това; любопитна е в този план загрижеността за голямото нарастване на неравенството във въображаемото „писмо на Смит“ до съвременните капиталисти. Кризата на икономическата система в наши дни поражда тенденция към кейнсиански тип интерпретации на Адам Смит. Това намира отражение и в публикации на български икономисти, противници на неолибералната икономическа теория и практика (Вж. напр.: Стоянов, 2010; Ангелов, 2010).

Но потенциалът, който се съдържа в идеите на Смит, и значимостта на въпросите, които той поставя, са много по-големи.

Опитах се да покажа това в две статии, в които се разглеждат проблемите на историческата еволюция на обществото (икономика, държава, право), както и моралната философия на Смит (Кацарски, 2012; Кацарски, 2013). Настоящата статия би трябвало да се възприема като продължение, имащо за цел да покаже богатството на неговите идеи, отнасящи се до общественоекономическата система, която най-често се нарича капитализъм – нейното място в историята, нейните движещи сили и механизми, проблемите и перспективите ѝ.

Този анализ може да ни помогне да открием у Смит идеи, които са чужди както на ортодоксалния икономикс, така и на кейнсианските теории, и същевременно са не по-малко актуални, отколкото в епохата на възникването им. Концепцията на Смит може да се интерпретира като иманентна и то твърде радикална критика на съвременното икономическо и социално статукво. Става въпрос за критика, която сочи перспектива, различна от тези на основните съвременни икономически доктрини. Противник както на държавната опека над икономиката, така и на монополите от всякакъв вид, еднакво непримирим към държавната и към корпоративната бюрокрация, разкриващ двойствената природа на предприемаческата класа от гледна точка на обществения интерес и пламенен защитник на този интерес, Смит отново, в съвременен контекст, се разкрива като радикален мислител и бунтар. Обосноваването на тази теза е основна цел и смисъл на настоящата публикация.

Важно е следното уточнение: Адам Смит не използва термина „капитализъм“, той говори за „търговско общество“ (commercial society). Но след Смит икономическата система, която той нарича „търговско общество“, най-често се именува „капитализъм“. Това е и моето основание да използвам тези два термина като взаимно

заменяеми синоними.

Въпреки стремежа ми към пълнота, поради ограниченията за обем на текста, тук няма да мога да разгледам важен аспект от икономическите идеи на Смит – неговата трудова теория на стойността.

Първоизточниците, върху които се гради анализът тук, са основно две произведения на Смит: „Богатството на народите“ (1776) и „Лекции по юриспруденция“ (1762-1766). Смит е известен и прославен главно с първия от тези трудове; вторият е не само непубликуван приживе, но и унищожен по нареждане на автора (заедно с много други ръкописи) непосредствено преди смъртта му. Втората работа представлява два варианта на стенографски записи на негови лекции, открити съответно през 1895 и 1958 г. (Meek, Raphael and Stein, 2005). Заглавието на втория труд малко говори на съвременния читател за истинското му съдържание. Юриспруденцията се дефинира като „теория за общите принципи на законите и управлението“ (Smith, 2005, p. 473). Всъщност Лекциите съдържат почти цялостно изложение на неговите възгледи за обществото, историята и икономиката.

2. „Търговското общество“ – триумф на прогреса

Адам Смит възприема една схема на световната история, която е обща за двете видни представители на шотландското Просвещение (Gilbert, 1997, 279). „Има четири различни състояния, през които минава човешкият род: първо, епоха на ловците; второ, епоха на пастирите; трето, епоха на земеделците; четвърто, епоха на търговията“ (Smith, 2005, p. 61). Тази периодизация на историята сама по себе си показва значението на икономическия фактор в системата на Смит.

Отличителна черта на търговското общество е високата степен на разделяне на труда. Отделните производители

са твърде тясно специализирани в своята стопанска дейност, така че онова, което сами създават, не може да удовлетвори многообразието на потребностите им. Поради това те трябва да разменят част от своя продукт срещу продукт на други производители. „Така че всеки човек живее, като разменя, или става в известна степен търговец, а самото общество се превръща всъщност в търговско общество“ (Смит, 2010, с. 28). Дори просиякът, който съществува, благодарение на милосърдието на своите съграждани, е принуден да разменя и търгува: „С парите, които един му дава, той си купува храна. Старите грехи, които друг му подарява, той разменя срещу други стари грехи, които му стават по-добре, или срещу жилище, или срещу храна, или срещу пари, с които може според нуждата да си купи било храна или грехи, било жилище“ (Пак там, с. 20).

Търговското общество, според Смит, е продукт на продължителна историческа еволюция. Нейни основни двигатели са разделението на труда и нарастването на производителната му сила, както и развитието на основните социални институции – държава и законите. Икономическият прогрес, според Смит, е до голяма степен синоним на социален прогрес. Икономическото развитие неизбежно поражда голямо социално неравенство, но и най-бедните в Европа разполагат с вещи и удобства, непознати дори на князете сред „варварските“ народи (изложение и критика на тезата в: Кацарски, 2013).

Историческият анализ на Смит показва, че икономическият прогрес не влияе по един и същи начин върху социалните структури и институции в различните общества. Развитието на занаятите, търговията, изкуствата и науките може да подкопае стабилността на някои общества (древногръцките полиси, Рим и др.); същото развитие в контекста на Западна Европа обаче е довело до възникването на

либерално общество, „система на свободата“. Подмамена от домашния лукс, старата аристокрация е заменила властта си над хиляди хора, зависими от нея, срещу удоволствието да притежава много скъпи вещи и да им се наслаждава. Тя става побогата, но губи политическата си сила, расте властта на монарха, а населението престава да бъде лично зависимо; расте свободата и сигурността (Пак там, 1).

Според Гилбърт, Търго и Смит са първите икономисти, които приемат дълготрайния икономически растеж, базиран на натрупване на капитал, като нещо нормално; техните предшественици (Кене, Хюм, Стюарт) са различавали само отделни периоди на растеж (Gilbert, 1997, p. 273).

Най-успешно развиващото се търговско и либерално общество, според Смит, е Великобритания. Нейното предимство не се изразява непременно в абсолютен размер на богатството, а по-скоро в динамизма на стопанството и ефективността на институциите. Китай, например, е много побогата страна, отколкото която и да било част от Европа, но Европа и преди всичко Великобритания, прогресира, докато Китай е в застой (Смит, 2010, с. 190-191, 237). Какво ли би казал днес Смит за перспективите на Европа и на Запада, след като полюсът на динамизма вече се е преобърнал?

У Смит могат да се открият наченки на идея за предел на икономическия растеж. Смит предполага, че госта преди времето на Марко Поло, Китай е достигнал максималното богатство, което е възможно при неговите закони и институции (Пак там, с. 76). Изглежда подобна възможност не се изключва и за търговски общества в Европа, но идеята е останала недоразвита (Вж. пак там, с. 97-98).

Въпреки че Смит възприема търговското общество като триумф на цивилизацията, той установява и някои негативни тенденции в историческата еволюция. Най-яркият пример е робството, което

приема най-ужасяващи форми тъкмо в демократични и цивилизовани общества: „Доколкото законът отчасти закриля роба срещу насилието на неговия господар, той се изпълнява вероятно по-добре в колония, чието правителство е до голяма степен тиранично, отколкото в колония, където то е напълно свободно. Във всяка страна, където е в сила злочастният закон за робството, дължостното лице, когато закриля роба, се меси до известна степен в правото на разпореждане на господаря с неговата частна собственост, а в свободна страна, където господарят е може би член на колониалното събрание или избирател на такъв член, той може да си позволи да прави това само с най-голяма предпазливост и благоразумие. Поради уважението, с което трябва да са отнася към господаря, за него е трудно да защитава роба. Но в страна, където правителството е повече или по-малко деспотично и където е нещо обикновено дължостното лице да се меси дори в разпореждането на частните лица с тяхната собственост и да им изпраща може би заповед за арестуване, ако те не се разпореждат с нея по неговия вкус, за него е много по-лесно да оказва известна закрила на роба и чувството за хуманност естествено го предразполага към това. Покровителството на дължостното лице прави роба по-малко гостоеен за презрение в очите на неговия господар“. Тази логика е валидна както за античните робовладелски общества, така и за европейските колонии в Америка (Смит, 2010, с. 556-557). Робството е „много по-поносимо“ при бедни и „варварски“ народи, отколкото при богати и цивилизовани (Smith, 2005, 197). Културата, свободата и изобилието благоприятстват робството (Ibid., p. 518). Смит осъжда също „несправедливостта на европейците“ „да се ламти за една страна, чиито безобидни жители никога не са засягали интересите на европейците, но и приеха първите авантюристи с всички прояви на доброжелател-

Статии

ство и гостоприемство... не мъдрата политика, а безредието и несправедливостта на европейските правителства населяваха и култивираха Америка“ (Смит, 2010, с.558).

Търговското общество е враждебно към традиционни добродетели като щедрост и гостоприемство, така присъщи на народи, които не познават търговията и манифактурата (Пак там, с. 388-389). Смит свързва търговското общество и с много по-сериозни недъзи, произтичащи главно от разделението на труда и положението на работниците. В това общество шанс за умствено и нравствено развитие имат само „знатните и състоятелните“; единствено те разполагат със средствата и свободното време, за да си осигурят подходящо образование; сложният труд, който извършват, също стимулира умственото развитие. „Друго е положението с простия народ. Той може да отдели малко време за образование. Родителите едва могат да изхранват децата. Щом станат способни да работят, те трябва да се заемат с някакъв занаят, с който да могат да изкарват препитанието си и който обикновено е толкова прост и еднообразен, че много малко развива ума, докато същевременно работата им е толкова непрекъсната и тежка, че им остава малко свободно време и още по-малко желание да се занимават или дори да мислят за нещо друго“ (Пак там, с. 738). Смит изисква намеса на държавата, за да се превъзмогне тази негативна тенденция; тя трябва да подпомогне децата на работниците да придобият основни знания и умения: четене, писане, смятане, а също познания по геометрия и механика. „С много малко разходи държавата може да улесни, поощри и дори да задължи почти цялата част от народа да усвои тези най-важни учебни предмети“ (Пак там, с. 738-739). Обучението на „долните класи“ е полезно за обществото и държавата: то ги освобождава от „фанатизма и суеверието“, култивира скромност и благонравие, уважение

към другите и себеуважение; в резултат народът става по критичен към партиите и други заинтересовани групи и по-лоялен към държавата (Пак там, с. 741).

Основен въпрос при капитализма е благосъстоянието на работниците. Според Смит обаче, това е сериозен проблем само в икономика, която е загубила динамизма си – стагнира или преживява упадък. Растежът на националното богатство води до трайно нарастване на работните заплати. Оскъдната заплата е симптом за икономически застой, а гладът – за икономически упадък. Смит доказва, че във Великобритания по негово време равнището на работните заплати е такова, че дава на повечето работници възможност не само да издържат себе си и семействата си с най-необходимото, но и да си позволят някои удобства и гребен лукс като тютюн, захар, ром, бира. Според Смит, доброто заплащане на работниците е в интерес на икономиката: когато заплатата е по-висока, работникът е по-активен, енергичен, усърден (Пак там, с. 74-87; Вж. също: Gilbert, 1997, pp. 282-286). Рейсман и други твърдят, че Смит не е могъл да предвиди ужасяващата бедност на работниците, появила се в началото на XIX век – пренаселеност, безработица, глад, болести, детски и женски труд (Reisman, 1998, p. 377-378).

Въпреки посочените негативни аспекти, несъмнено Смит възприема търговското общество в подчертано позитивна и оптимистична светлина.

3. Свободният пазар – принцип и ограничения

Адам Смит е прочут преди всичко със своята апология на икономическата свобода. Възникването и прогресът на търговското общество се свързват с преодоляване на барьерите пред свободния икономически обмен и стопанската инициатива.

Смит отхвърля остатъците от стари

отношения и институции, спъващи икономическата свобода. Той е открит противник на привилегиите на старата аристокрацията, които възпрепятстват пазара на земя; първородството и други ограничения в наследяването, които спъват разделянето на големите имения и покупко-продажбата на земя, са имали в миналото своето оправдание, но нямат място в търговското общество (Smith, 2005, pp. 574-576; Смит, 2010, с. 364-373).

Най-често защитата на свободата на търговията у Смит се свързва с критика на гържавното вмешателство в икономиката. Дейвид Рейсман систематизира неговите аргументи така: Първо, правителството не е компетентно по въпросите на търговията; управляващите по необходимост стават жертва на многобройни илюзии в опит да се справят с проблеми, за решаването на които не са достатъчни никое човешко познание или мъдрост. Второ, гържавата е прахосник на капитал. Дворовете са прочути със своя лукс и „безсмислен блясък“, които вредят на натрупването на капитал; публичният доход почти изцяло служи за поддържане на непродуктивни хора. Трето, гържавата е обременена с налагащи се частни интереси, като по правило приоритет имат интересите на производителите, а не на потребителите. Рядко гържавата е успявала да бъде безпристрастен арбитър по отношение на частните интереси на класите и групите; гържавата е много по чувствителна към исканията на богатите и силните, но безчувствена към бедните. Четвърто, гържавните служители са лениви и геспотични прахосници – не в качеството си на индивиди, а като част от институциите; Смит препоръчва намаляване броя на служителите, чийто труд няма ясен финансов резултат (Reisman, 1998, pp. 362-364). Смит нарича гържавата „лекомислен прахосник“, защото допуска разходите и съществено да надвишават приходите; изкуственото повишаване на номиналната

стойност на парите пък той нарича „мошенничество“ (Смит, 2010, с. 864-884).

Смит е ярък противник на монополите във всевъзможните форми, под които се появяват – ограничения на вноса или износа, премии за износ, предоставяне на изключителни привилегии на отделни компании. Всички те нарушават „естествената“ свобода на търговията, пречат на развитието на икономиката, вредят на интересите на потребителите и на работниците; монополите са изгонени единствено за манифактуристите и търговците (Пак там, с. 422-545).

Така стоят нещата „по принцип“, но една от най-характерните особености на Смит като мислител е това, че той не робува на чисти и абстрактни принципи. Той съвсем не е чист адвокат на свободата на търговията и минималната гържава. Смит е прагматичен социален мислител, който се стреми към грижлив подбор на средствата за постигане на една основна цел – бърз икономически растеж (Reisman, 1998, p. 357; Вж. също: Rothschild, 1992, p. 85; Criswold, 1991, p. 61).

Смит не е догматичен противник на намесата на гържавата в икономиката – сам посочва редица примери за адекватна икономическа политика на някои гържави и погрешна – на други (Смит, 2010, с. 765-766, 770). Той посочва редица съществени обстоятелства, които налагат ограничаване на принципа за свобода на търговията. В интерес на отбраната и просперитета на страната някои производства и отрасли се нуждаят от специални грижи, които гържавата трябва да полага. Например, трябва да се дават субсидии на британските производители на корабни платна и барут – дори ако тези стоки могат да бъдат купени по-евтино в чужбина. Трябва да се запазят и законите за корабоплаването, предвиждащи почти цялата британска търговия да се извършва от британски кораби, независимо от цената; те гарантират, че Великобри-

таня ще има достатъчно опитни моряци в случай на морска война (Пак там, с. 436-437). Когато се облага с данък местното производство, трябва да се обложи с мито вносното (Пак там, с. 489, 493). Необходимо е, според Смит, законово регулиране на банковото дело; „упражняването на естествената свобода“ от страна на банкерите, които „могат да застрашат сигурността на цялото общество, е – и трябва да бъде – ограничено от законите на всички правителства, както най-свободните, така и най-деспотичните“ (Пак там, с. 367-368). В частност, би трябвало да има таван на лихвата: по мнението на Смит 5% са добро ниво, но при 8% или 10% капиталът ще попадне в ръцете на прахосници и шарлатани, а не истински предприемачи (Пак там, с. 338-339). Принципен враг на монополите, Смит все пак препоръчва даване на монополни права за ограничен период на компания, която започва търговия в „далечна и варварска страна“ (Пак там, 714). Трябва да бъдат защитени също патентните и авторските права (впрочем, за твърде ограничен период от време). Смит съвсем не е привърженик на пълно налагане на свобода на търговията изведнъж; бариерите трябва да се отстраняват постепенно, защото внезапното нахлуване на евтини стоки ще лиши от работа хиляди хора (Пак там, с. 441-442). Мита трябва да се налагат наново като ответна мярка спрямо страни, налагащи търговски ограничения, но само ако има шанс те да отпадат – в противен случай само наказваме собственото си население (Пак там, с. 440-441). Държавата трябва да поеме също сеченето на монети, пощенската служба и съществена част от инфраструктурните проекти, които не са по силите на частния бизнес (Пак там, с. 686-687). Както видяхме, на нея се възлага и грижата за образованието на децата на работниците.

Има автори, които предупреждават, че не би било правилно рецептите на Смит да

се пренасят към съвременната ситуация и да се питаме, „какво би казал той“ (Reisman, 1998, р. 364). Разбира се, механичният пренос на готови решения е несъстоятелен, но това не означава, че не трябва да си задаваме въпроси, които още Смит е поставил. Например, ако в България през последните години действителната цена на кредитите е обикновено госта на 10% от отпуснатата сума, какъв трябва да е бизнесът, който може да си позволи такъв разход и същевременно да има нормална печалба? За масата от предприемачите такъв кредит е непосилно бреме. Въпреки възхвалата на пазара, Смит смята за необходимо да има относително нисък таван на лихвата.

Още по-съществено и принципно значение има по-общата идея на Смит за регулиране на банковия сектор в интерес на сигурността на обществото. За господстващата икономическа идеология и политика през последните три десетилетия идеите и практиките на финансова регулация до голяма степен станаха табу; свирепата финансова криза, започнала през 2008 г., за пореден път потвърди страховете на великия икономист.

Смит предупреждава и за риска от бързо отваряне на националния пазар. Не се ли случи нещо подобно с българския пазар във връзка с подготовката за присъединяване и самото присъединяването на страната към Европейския съюз? При това отварянето засегна практически всички стоки и услуги, което се оказа смазващо за слабо конкурентната българска икономика, загубила и собствения си вътрешен пазар.

Често се забравя, че икономическата концепция на Смит се помещава в ясна институционална рамка – националната държава. Свободен международен пазар според него не съществува и не можем да очакваме да се появи (Bishop, 1995, р. 175). Голямата цел на политическата икономия е да допринесе за увеличаване на националното богатство, за обогатяване на народа и су-

верена; тя е част от знанието, нужно на държавника (Смит, 2010, с. 353, 403). През последните три десетилетия процесът на глобализация, планиран и направляван от най-влиятелната част на световния елит, отслаби националните държави в интерес на свободното движение на капитала. Над него няма суверен, който да се грижи за „богатството на народа“. Това доведе до необикновено зачестяване и задълбочаване на икономическите катастрофи, както и до влошаване стандарта на живот дори в най-богатите общества. Дали световната олигархия ще промени своята линия на поведение, не е сигурно. Във всеки случай пълното освобождаване и автоматично функциониране на икономическите сили е чуждо и неприемливо за либерала Смит. Богатството, въпреки че се намира предимно в частни ръце, трябва да служи не само на своите притежатели, но и на благоденствието на страната. Икономическата либерализация е добър механизъм не сама по себе си, а доколкото служи на тази цел. Преследването на частния интерес трябва в последна сметка да служи на общото благо. В своето най-прочуто произведение той се занимава не с икономическия човек, не с правенето на пари, не дори с абстрактните закони на икономическата дейност сами по себе си, а с използването им за увеличаване на „богатството на народите“. Това се вижда както от заглавието, така и от структурата на съчинението.

Агам Смит несъмнено е либерал, но либерал, който си поставя обществено значими цели. Либерализмът му, както и рационалните от негова гледна точка ограничения на икономическата дейност, трябва да служат на такива цели. Смит в никакъв случай не е апологет на неограничения еготицистичен интерес.

4. Основни класи и обществен интерес

Всяко общество има своите герои – ре-

лигиозни водачи, мъченици, войни, държавници... Отличителна черта на капитализма е героизацията на предприемачеството. Докато коронованите особи постепенно се превръщат в церемониални фигури без особено политическо значение, настъпва възходът на бизнес-кралете – автомобилни, петролни, финансови... Неолибералната идеология ни внушава, че трябва да сме благодарни на компаниите, които са се установили в страната, а не са отишли гругаде, че трябва да им създаваме всевъзможни преференции, за да не би да решат да ни напуснат. Във всеки случай обществото трябва да бъде благодарно на бизнеса, защото той създава богатство, осигурява работни места, носи благоденствие.

Удивително е колко несъвместима се оказва тази апология с идеите на либерала Агам Смит за предприемачеството и неговата социална роля.

Във всяко цивилизовано общество, според Смит, има три основни класи – земевладелци, работници и капиталисти; първите съществуват, благодарение на дохода от рента, вторите – от работна заплата, а третите – от печалба върху вложен капитал. Всяко увеличаване на действителното богатство на обществото има тенденция да повишава, пряко или косвено, действителната рента от земята и съответно богатството на земевладелеца. Поради това интересите на земевладелците изцяло съвпадат с интересите на обществото; ако те добре разбират своите интереси, никога не биха навредили, но в действителност много рядко ги познават, поради своето особено класово положение: тяхното „безделие, което е естествено следствие на тяхното охолно и обезпечено положение, ги прави много често не само невежи, но и неспособни за онази умствена дейност, която е необходима, за да се предвиждат и схващат последиците на дадена публична разпоредба (Смит, 2010, с. 247-248).

Макар че са на противоположния социа-

лен полюс, работниците имат аналогично отношение към общественя интерес. Икономическият прогрес води до намаляване на действителните цени на почти всички промишлени стоки, а действителната цена на труда се повишава значително (Пак там, с. 242-243). Постоянното нарастване на общественото богатство води и до растеж на работната заплата. Смит установява, че XVIII век е период на трайно нарастване на реалната работна заплата във Великобритания и че тази заплата е по-висока, отколкото е необходимо, за да се издържа работническо семейство (Пак там, с. 74, 82-87). Поради това интересите на работниците също са в унисон с интересите на обществото, въпреки че те печелят от прогреса по-малко, отколкото собствениците. Но работникът, поради условията на неговия живот, не е способен да разбере своите интереси и да ги свърже с тези на обществото. Гласът му се чува слабо, освен в случаите, когато е подкрепен от работодателите, но тогава става въпрос не за неговите, а за техните интереси (Пак там, с. 248-249). Действията на работниците често са шумни, яростни, крайни, защото са отчаяни, но рядко постигат успех (Пак там, с. 72).

Особено интересна е характеристиката на класата, която съществува благодарение на печалба от капитал. От една страна, нейните членове изпълняват важна обществена функция – натрупват и инвестират капитали: „...всяко увеличение или намаление на капитала естествено има тенденцията да увеличава или намалява действителното количество труд, броя на производителните работници, а оттук и разменната стойност на продукта на земята и труда на страната, действителното богатство и доход на всичките ѝ жители“ (Пак там, с. 320). Печалбата е естествено възнаграждение за риска от влагането на капитала в предприятие (Пак там, с. 53).

В „Теория на моралните чувства“ Смит

намира оправдание на луксозното потребление на богатите: „невидимата ръка“ превръща тяхната алчност и егоизъм в средства за съществуване на бедните и човешкият род се умножава (Кацарски, 2012, с. 87). В „Богатството на народите“ това спекулативно утешение вече не е достатъчно. Смит ясно прокламира: „всеки прародител се оказва обществен враг и всеки пестелив човек – обществен благодетел“ (Смит, 2010, с. 323). Трудът създава богатство, но е нужна пестеливост, за да има нарастване на капитала (Пак там, с. 320). Смит цени класата на предприемачите за това, че натрупват капитал и го влагат в обратно в производството.

Това е обаче едната страна на монетата. Малко позната е ярката негативна характеристика на предприемачите, която дава Смит. Интересите им не съвпадат с обществените и дори са противоположни на тях. Това е така, защото икономическият прогрес вреди на техните интереси. Съгласно икономическия анализ на Смит, от времето на Хенри VIII богатството на Великобритания е нараствало с ускорен темп; работната заплата и рентата също са се повишавали. Но печалбата от капитал е намалявала, както се вижда и от спада на лихвения процент. В по-бедните и неразвити региони се реализират по-високи печалби, отколкото в по-богатите и развитите, а най-високи – в разоряващи се страни (Пак там, с. 92-94, 249-250, 317-318).

Критиката към класата на предприемачите е основен мотив в „Богатството на народите“. От монополите и всевъзможните ограничения на свободата на търговията печелят главно търговците и манифактуристите; те са и инициаторите за въвеждане на подобни ограничения (Пак там, с. 435, 444, 486, 553-445, 581, 583-586, 615-618). Тайните споразумения също са обичайна практика: „Хората от един и същ занаят рядко се срещат дори за веселие и развлечения, без разговорът им да

завърши със заговор против публиката или с някакъв план за повишаване на цените“ (Пак там, с. 131). Рационално преследвайки своите интереси, търговците и манифактуристите умело манипулират работниците, земевладелците и държавата. Те винаги постигат надмощие над работниците (Пак там, с. 71). Работодателите навсякъде се намират в мъчаливо споразумение да не повишават работните заплати; това е толкова естествено, че за него не се говори (Пак там, с. 71-72). Законодателите уреждат споровете между работници и работодатели, като се вслушват в съветите на последните, а работниците са оцетени от несправедливи закони (Пак там, с. 144). През време на разорителна война част от манифактурите могат да процъфтяват, а с настъпването на мир да западат, да са във възход в периода на разруха и да западат в периода на възстановяване на страната (Пак там, с. 418-419). Собствениците на капитал избягват ефективно данъчно облагане на доходите от капитал. Докато количеството и стойността на земята винаги могат да бъдат установени и да се наложи поземлен данък в съответния размер, размерът на капитала на дадено лице винаги е неизвестен и трудно може да се установи, а ровенето в материалното положение би било нетърпимо. За разлика от земята, капиталът е подвижен и лесно може да напусне пределите на страната, където се чувства притеснен, и така да застраши нейната икономика. Затова на практика властите в различни страни са се отказвали от строго обследване на капитала с цел облагане, заместено от повърхностна, произволна и изключително умерена оценка. Обикновено лицето само декларира под клетва размера на дължимия данък или пък размера на имуществото си, върху което трябва да се плати данък – обследване не се практикува. Ако земята във Великобритания е оценена данъчно наполовина от действителната ѝ стойност,

то капиталът е оценен може би на 1/50 от истинската му стойност. (Пак там, с. 800-803). В същото време народът е обложен с „най-обременителни данъци“ – тези върху предметите от първа необходимост и върху суровините за промишлеността (Пак там, с. 888).

Смит е един от първите видни критици на акционерните дружества с публично предлагане на акции и ограничена отговорност на акционерите. Те са способни да концентрират огромен капитал, но „тъй като директорите на подобни компании управляват по-скоро чужди пари, отколкото собствени, от тях не може да се очаква да ги съхраняват с такава грижовна бдителност, с каквато съдружниците в частна компания съхраняват своите... Затова в управлението на работите на такава компания трябва винаги да царят повече или по-малко небрежност и разточителност“ (Пак там, с. 703). Най-лошото възможно управление на една страна е онава, което е възложено на привилегирована компания от търговци (Пак там, с. 540, 541, 542).

След всичко казано до тук, как може да се обобщи разбирането на Смит за интересите на бизнеса и обществения интерес? Отношението му към бизнесмените не е еднозначно: в качеството си на инвеститори те са изключително полезни за обществото, но в останалите си икономически прояви действат против обществото. Капиталистите са ценни като инвеститори, но застрашават обществото във функционирането си като пазарни агенти и като повече или по-малко организирана социална сила. Подобна версия предлага и Джон Бишп в своята интерпретация на „невидимата ръка“ (Bishop, 1995, pp. 171-173, 177).

Упреквали са Смит заради неговото становище по въпроса за съвпадението на интересите на земевладелци и работници с обществения интерес (Ibid., p. 174). Лесно е да се докаже, че тези групи също са действали противно на общото благо. В

интерес на земевладелците и във вреда на всички потребители в дадена страна е налагането на вносни мита за чуждестранни селскостопански стоки (например житните закони във Великобритания, 1815-1846). Също така известно е, че работниците могат да подкрепят работодателите в тяхната битка за високи цени и други монополни предимства. Разбира се, Смит не е наивен човек, който не е бил осведомен за подобни неща и не си е представял подобни ситуации в бъдеще, но той свързва такова поведение с неосъзнаване на своите действителни интереси. Тезата може да бъде изразена и в по-неутрална форма: земевладелци и работници печелят от икономическия прогрес и без да прибавят го вредни за обществото монополни практики. Истинската сила на тезата на Смит е в извода, че капиталистите не могат да се ослянат на този прогрес: той води до натрупване на капитал, което естествено засилва конкуренцията между капиталите, от което пък следва тенденция към спад на нормата на печалбата. Изгодното за обществото е неизгодно за собствениците на капитал, които печелят най-много, когато икономиката е неразвита или пък в разруха.

Стигаме до критичен и дълбоко драматичен момент в концепцията на Смит за капитализма (търговското общество): той е радетел за свобода на търговията и икономическия живот, убеден е, че тази свобода служи на общественото благо. Същевременно централните фигури в икономическия процес, собствениците на капитал и организаторите на производството, са заинтересовани да подриват икономическата свобода. Това е дълбока антиномия, която не намира разрешение в теорията на Смит.

5. Заключение

Според мен, сред най-големите заслуги на великия шотландец са в това, че ни помага да осъзнаем тази фундаментална

антиномия. От една страна, капитализмът не е възможен без значителна степен на икономическа свобода; от друга обаче, икономическите лидери на това общество не са заинтересовани от пълното разгръщане на тази свобода и заговорничат срещу нея. Просветителят Смит не намира разрешение. Историята обаче го намира, демонстрирайки своята прословута ирония: пълна равнопоставеност на икономическите субекти, свършена конкуренция или близко до нея състояние са невъзможни; това, което се оказва възможно, е гарантирана свобода за борещите се за монополни предимства. Нереалистично е да очакваме, че съперниците ще се откажат от своите първични монополистични рефлексии и наклонности; икономическа свобода в действителност означава свобода за тяхното максимално изявяване. Свободата е свобода да се гредят монополи от най-различен вид. Тя се корени в основния интерес на икономическите елити, които ги стимулира в една непресъхваща изобретателност за печелене на монополни предимства. Антимонополното законодателство не успя и не би могло да успее да се пребори с това мощно движение; то по-скоро стимулира корпоративните елити да бъдат по-изобретателни и по-„благоприятни“ в преследването на неблагоприятни цели.

Като имаме предвид всичко това, не е чудно, че ортодоксалният прочит на Смит напомня приказката за дявола и евангелието. Смит е за свобода, която руши монополите и служи на обществения интерес. Неолибералите прокламират свобода от намеса и контрол на държава, но не са склонни да приемат сериозно един дебат за монополистичните тенденции на едрия бизнес. Така свободата се превръща в премахване на ограниченията пред богатите и силните.

В период, когато бе застрашено самото съществуване на капитализма (30-те години на миналия век), енергично се наме-

Статии

си сържавата. Тя обаче не се стремеше да премахне монополите, а да им наложи някои бюрократични ограничения, като по този начин дори ги стабилизира. Така към икономическата несвобода, наложена чрез стопанската мощ на корпорациите, се прибавя бюрократичната несвобода, установена от сържавата. За около 40 години това кейнсианско разрешение се оказва работещо. Голям въпрос е дали тази формула би могла да се окаже спасителна в днешната глобална криза. Възможна е формула, неизпробвана още, която е по-близка до идеята свят на Адам Смит: сържавата да не бъде партньор и покровител на монополите, а фактор за гарантиране на икономическата свобода. Това означава сържавата да предприеме курс към радикална демонаполизация на икономиката, към премахване на монополистичните структури. Наистина такава стратегия би се натъкнала на огромна съпротива от заинтересованата икономическа олигархия, но би била подкрепена от широки слоеве на обществото. Реалистична или не, във всеки случай такава програма би била в духа на Адам Смит.

Литература

Ангелов, ИВ. 2010. Адам Смит за ролята на сържавата в икономиката, В-к Дума, 5 март 2010 г.

Кацарски, ИВ., 2007. Власт, неравенство и стратификация в прединдустриалните общества, София, изд. "Фабер", с. 322.

Кацарски, ИВ., 2012. Адам Смит – забравеният. Философски алтернативи, кн. 6, с.77-94.

Кацарски, ИВ., 2013. Икономика, сържава, право и морал във философско-историческата концепция на Адам Смит, Философски алтернативи, кн. 2 (под печат)

Смит, А. 2010. Божатството на народите. ИК „Рата“, с. 906.

Адам Смит

Стоянов, В., 2010. Адам Смит е прозрял не само величието на пазара, но и негъзите му, Икономически алтернативи, 2010, кн. 4, с. 3-27.

Bishop, John D, 1995. Adam Smith's Invisible Hand Argument. *Journal of Business Ethics*. Vol. 14, No. 3, pp. 165-180.

Gilbert, G., 1997. Adam Smith on the Nature and Causes of Poverty. *Review of Social Economy*. Vol. 55, No. 3, pp. 273-291.

Griswold, Charles L. Jr., 1991. Adam Smith: Conscience of Capitalism. *The Wilson Quarterly*. Vol. 15, No. 3, pp. 53-61.

Katzarski, 2013. Wasted Work. In: *Addressing Quality of Work in Europe* (in stamp).

Meek, R. L., D. D. Raphael and P. G. Stein, 2005. Introduction to: Smith, Adam. 2005. *Lectures on Jurisprudence*. Glasgow Edition of Works. Vol. 5 (1762-1766). The Online Library of Liberty Fond, 641 pp. (<http://oll.libertyfund.org/Home3/index.phpA>)

Reisman. David A., 1998. Adam Smith on Market and State. *Journal on Institutional and Theoretical Economics*. Vol. 154, No. 2, pp. 357-383.

Rothschild, Emma, 1992. Adam Smith and the Conservative Economics. *The Economic History Review*. New Series. Vol. 45, No. 1, pp. 74-96

Rubenstein, David, 2012. A letter to capitalists from Adam Smith. *Financial Times*. 9 January. <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/a3e50fa6-3ab7-11e1-a756-00144feabdc0.html#axzz2JT5H5erE>

Smith, Adam, 1982. *The Theory of Moral Sentiments*. The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith. Ed. by D.D. Raphael and A.L. Macfie. Vol. I. Indianapolis: Liberty Fund

Smith, Adam, 2005. *Lectures on Jurisprudence*. Glasgow Edition of Works. Vol. 5 (1762-1766). The Online Library of Liberty Fond, 641 pp. (<http://oll.libertyfund.org/Home3/index.phpA>)